

EGY ÖNREFLEXÍV TUDOMÁNYFELFOGÁS FELÉ

TARDOS Róbert

MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport
1064 Budapest, Izabella u. 46.; e-mail: tardosr@gmail.com

Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2008.

Amikor mintegy félévvel ezelőtt, 2008 májusában azt a megtisztelő felkérést kaptam, hogy alkalmi kommentárral működjek közre a kötet kiadói bemutatóján, természetesen tűnt, hogy néhány szubjektív megjegyzésre is sort kerítsek. Némileg később a jelen recenzió megírására készülve, s a kötetet már megvalósult impozáns formájában forgatva, mind a tárgyi megjelenés, mind a publikációs műfajváltás e reflexiók mellőzésére, bizonyos stílusbeli áthangszerelésre ösztönözhetne. Ha mégsem teszek így, annak nem csupán az az oka, hogy a korábbi gondolatsorok – egyfajta útfüggés értelmében – óhatatlanul rányomják bélyegüket a könyvvel kapcsolatos mostani hangsúlyaimra (mesterkéltséget is volna, ha megkísérelnék ettől eltekinteni), hanem az is, hogy voltaképpen a kötet nem egy tartalmi eleme, a tudományos kulisszák mögé betekintést engedő intenciója is az eredeti hangvételt továbbvitelére bíztat. Így most is helyénvalónak gondolom, hogy hangot adjak annak az elismerésnek, amely egy sok szempontból hiánypótló jellegű munkának – a hazai terepen sajnos nem mindennapos – megjelenéséhez fűződik, de annak az örömmel is, amelyet egy reményteli “utánpótlás csapat” színre lépése keltett. A kötet bizonyos előzményeit korábbról ismerhettem, egyes részleteinek alakulását magam is nyomon követhettem – nem csak a kötetet szerkesztő, létrehozásában döntő szerepet vállalt Némedi Dénes személyes hozzájárulására gondolok, hanem az általa összefogott fiatal szerzői csapat egyes tagjainak régebbi írásaira, doktori munkáira – egy szóval örömteli volt látni, hogy mivé érett mindez össze.

Hogy még a szubjektív megjegyzéseket folytassam, a kötettel való foglalkozás több szempontból is kihívást is jelentett számomra. A kötet átfogó jellege nem csupán volumenében, hanem a magába foglalt irányzatok szerzteágazó, több esetben határterületi, esetenként más diszciplínák irányába jelentősen átnyúló voltában is megmutatkozik – ahol bizony számomra is sok a felfedezésre váró terület. S hogy folytassam ezt a sort, olyan kérdéseket vet fel, dilemmák végiggondolására szólít fel ez a munka, amelyek többségére nekem sincs kész válaszom - ha közülük nem is egy már régebben foglalkoztat, és majd más keretek közt bővebben is megkísérlek kitérni rájuk. A kötet számos részlete, az egyes szerzők kérdésfelvetései, az általuk javasolt, esetenként talán inkább a sorok közt sugallt megoldási irányok maguk kétségkívül újabb ösztönzés arra, hogy vegyem a lapot, és – hasonló vagy más irányokban gondolkozva – magam is reagálni próbáljak ezekre a felszólításokra.

A kötet érdemeit taglalva, elsőként a fenti mozzanathoz kapcsolódnék, és *heurisztikus* jellegét emelném ki. Ha valami várható tőle, mindenek előtt az, hogy – és ez itt

nem csupán közhelyszerű fordulat – továbbgondolásra készíti mindazokat, akik kézbe veszik majd, és akiket a szociológia jelene, jövője komolyan foglalkoztat. Hogy ne pusztá áttekintésre, bizonyos szakterületekre történő rutinszerű bevezetésre gondoljunk, arról mindjárt a bevezető fejezet gondoskodik. Némedi Dénes már a közel egy évtizede a Szociológiai Szemlében megjelent vitacikkében élesen vetette fel a szociológia sikeres évszázada után bontakozó – esetleg kevésbé sikeres - fejlemények néhány olyan csomópontját, mint az egyetemi rendszer, a területi kontextus – így nemzeti beágyazottság –, társadalmi megrendelés és ideológiai-politikai közbeszéd, valamint a diszciplinaritás elmúlt évtizedekbeli átalakulásai. Hogy mindez nem maradt visszhang nélkül, arról a cikket követő hosszas, számos megszólalást kiváltó vita tanúskodott. Azóta persze sok víz folyt le a Dunán, azonban a történések nem csak nem vonták kétségbe a felvetett kérdések érvényét, de bizonyos problémák ma talán élesebben is jelennek meg. Gondoljunk csak az azóta beindult bolognai folyamat ilyen összefüggéseire, vagy – csupán házunk táján, a szociológia aktuális kérdéskörénél maradván – a Burawoy által kezdeményezett ún. közszociológiai vitára, amely (ezúttal a Replika hasábjain) hazai berkekben sem maradt nyom nélkül, és – ahogy az illető hozzászólásból, majd az e kötetben megfogalmazódó további reflexiókból is kitűnik – közvetlenül is hathatott a körvonalazott problémák további kibontására. A megfogalmazott kérdések még élesebbé, helyenként – talán arról is gondoskodva, hogy a vaskos kötet olvasóinak figyelme ne lankadjon – provokatívabbá is váltak. Ha persze nem is a fogalmazás stílusa, de bizonyos erőteljes kontrasztok, nem egyszer paradox jellegű megállapítások, gyakran csak sorok közti megfogalmazások, esetenként egy-egy lábjegyzeten belül elejtett kételyek jelenítik meg mindezt. A kötet címében modern szociológiai paradigmákról olvashatunk, és a kötet egészének a felépítése egymással versenyző paradigmák eredményes működését sugallja. A bevezető tanulmány mégis annak a benyomásnak ad hangot, hogy nem igazán pontos, ha a mai szociológia multiparadigmatikus mivoltára következtetünk. Mivel szigorúbban véve a paradigmák elmélet és metodológiai apparátus egységét tételezik fel, és a mai elméleti diskurzusok nagyrészt elszakadtak a nélkülözhetetlen elemet alkotó kutatási gyakorlatoktól, néhány ritka pillanattól, kivételtől eltekintve, inkább beszélhetünk a paradigmánélküliség állapotáról, Hogy egy másik fogalmi kontrasztot emeljek ki, nem csak a bevezető, de a kötet nagy részének mondanója egyfajta inter- (vagy aktuálisabb terminológiával multi-, pluri-, sőt az azokat már meghaladó, a diszciplináris határokat elvileg átmetsző transz-)diszciplinaritás felé történő elmozdulás kikerülhetlensége, és talán kívánatosága, ugyanakkor a bevont új paradigmák (paradigmaszerű képződmények) nagyrészt egy-egy hagyományos – többnyire humán sőt természettudományi - diszciplína (filozófia, szemiotika/kommunikációelmélet, etnológia, irodalomtudomány, történelem, közgazdaságtudomány, jog, pszichológia, biológia, technikatörténet) határai mentén jelennek meg. Ennyi határterület felsorakoztatása után indokoltnak tűnhet a bevezető tanulmányban megjelenő kérdés: vajon marad-e lefedetlen, valamilyen egészes szocialitás nézőpontjából megragadható tárgy, s egyáltalán léteznek-e a modern társadalmakban olyan funkcionális követelmények, területek, amelyek teljesítésére a szociológia (vagy valamely alternatívája) hivatott. Azt, hogy a szerző ezzel kapcsolatos – a válaszoknak korántsem elébe vágó – kérdésfelvetése a reflexiók milyen sorát válthatja ki, aligha kétséges. Az, hogy van min elgondolkodnunk, már csak az enigmatikus alcímek is sejtetik: *lehetséges*

szociológiáról, másutt *működő szociológiáról* olvashatunk, hogy azután – igaz, már idézőjelben – “*egy lehetetlen tudományról*” is szó essék, amely mögül nem csak a bejáratott hivatásszerűség, de már hagyományos létalapjainak egy része is hiányzik, míg a most bontakozó vagy még csak a potenciált hordozó újabb mozzanatok még nem váltak evidens pilléreké.

Nem feltétlenül magától értetődő, hogy az erények sorát folytatva, mindjárt a kötet *szakintegratív* jelentőségét emelem ki. A bemutatott irányzatok látszólag nemcsak szerteágazóak, de esetleg szét is ágaznak más irányokba a szociológia felől, s ez esetenként a tanulmányok hivatkozási apparátusában is érzékelhető. Mégis, pusztán az a tény, hogy a kötet az egyes kutatási irányokat, elméleti orientációkat a szociológia – függetlenül azok diszciplináris hangsúlyától – a szociológia illetékességi körébe vonja, s a terület hazai művelőit arra hívja fel, hogy – képzési, pályázati, publikációs stb. gyakorlatukban – azok szervezettebb szakterületi beágyazásán munkálkodjanak. Ez megint komoly feladat az elkövetkező évekre. A jelzett integratív szempontból nem kevésbé jelentős az a kötet egészen végigvonuló – a fentiekben már érintett – alapállás, amely a tudományépítkezés alapjaként a teoretikus erőfeszítések mellett a kutatásgyakorlat és módszertan (a tapasztalatok szerint sokszor banálisnak tekintett) kérdéskörét is a kifejlett paradigmák konstitutív összetevőinek tekinti. Bár még érintem ezzel kapcsolatos bizonyos fenntartásomat is – így a tisztán teoretikus építkezés potenciális értékét illetően –, azonban ez az empirikus megismerésnek, ilyen irányú vizsgálódásnak is megkülönböztetett szerepet tulajdonító komprehenzív szemléletmód nyilvánvalóan nem áll távol tőlem.

Közvetlenül ezután, a kötet hozzájárulása szakterületen folyó *ismeretközvetítés* terén is jelentős lehet. Aligha tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy a munka a felsőoktatási szociológiai képzésben hamarosan frekvenciát nyer bizonyul. Azonban a társadalomkutatás iránt érdeklődő tágabb – a szociológia törzsközönségénél szélesebb – körön belül is visszhangra találhatnak például a tudományos megismerésnek a kötetben tárgyalt dilemmái. Jóllehet a bemutatott irányzatok zöme inkább elméleti fogantatású, némelyikük – mint a kvantitatív megközelítések oldalán a hálózatkutatás, vagy a kvalitatív metodológiához közelebb a diskurzuselemzés, vagy főként technika-tudománytörténeti vonatkozásokban valahol a kettő mezgyéjén a cselekvő-hálózat-elemzés – egyúttal az empirikus vizsgálódások irányába is mutatnak. Az egyes részprezentációk külön-külön is átfogó, szinte kismonográfiát képező jellege szintén a tananyag-szerű hasznosítás irányába mutat, mint ahogy az a körülmény is, hogy a kötet egységes jellegéről, tágabb beágyazásáról külön szerkesztői felvezetések gondoskodnak. Az előljáróban jelzett személyes motívumokra itt ismét utalva, magam is sok újat tanultam, számomra kevésbé ismert területekkel, szerzőkkel ismerkedhettem meg.

A munka *pragmatikus jelentőségét*, a kutatási gyakorlat szempontjából önreflexió és a tudományos mezőben való stratégiai hasznosíthatóságát is ki kell emelnem. Sokszor igaz, és a szociológiára nézve sem teljesen értelmetlen a mondás, hogy “a suszter cipője lyukas”, arra már nem telik. A “szociológia szociológiájának” művelését, az ilyen irányú vizsgálódás fontosságát – ahogy az nemzetközileg is előtérbe került – nem csupán a bevezető, de a kötet több további dolgozata is sugallja. A szóban forgó írások nem csupán a kutatási gyakorlat mögöttes előfeltevéseinek, hallgatólagos magától értetődéseinek, sajátos nézőpontjainak és nézőpontváltásainak folyamatos kontrollját hangsúlyozzák, de – egy másik oldalról – az ösztudományos mezőben való szereplés fortélyainak, a határki-

jelölő és -módosító készségeknek elsajátításához és tudatos gyakorlásához, a szakspecifikus és diszciplinaközi társadalmi tőke különböző fajtáinak lehetséges felhalmozásához is fontos szempontokat nyújtanak a más területekkel folyó reputációs versenyben. Mindez a szociológiai területre valóban ráférne a hazai terepen is.

Kritikai megjegyzéseim szintén a fenti motívumok köré kívánkoznak. A kötet bevezetője és több részlete is nagy jelentőséget tulajdonít a kutatás fokozott gyakorlati beágyazásának, kontextualizálásának, és – igaz, korántsem a merev elutasítás jegyében – egészében meddőként értékeli a társadalmiság mibenléte körül folytatott, az operacionalizálás, gyakorlati alkalmazás közvetlen implikációi nélküli “nagyelméleti” kísérleteket. Ahogy előzőleg érzékeltettem, *heurisztikus* szempontból személy szerint magasabbra értékelném a gyakran a társadalomfilozófia, vagy tudománylogika irányába is mutató tisztán elméleti rendszeralkotó törekvéseket. A másik oldalon a metodológia, az empirikus alkalmazás vonatkozásai sem mentesek ugyanakkor az – az ebben a kötetben viszonylag kevésbé, leginkább még a tudománykutatási megközelítés kapcsán érintett – elvi nézeteltérésektől (gondoljunk akár a kérdőív vs. tartalmak, szövegek, vagy újabban hálózati megközelítések, akár a kvantitatív vs. kvalitatív vitákra, vagy akár csak a matematikai statisztika különféle változatai közti – megismerési stíluskülönbségeket is magukba foglaló – vitákra, vagy akár csak a könyvben is emlegetett “változószociológiával” szembeni jelentős averziókra.) Jómagam azokkal értek egyet, akik szerint az ilyen jellegű viták leginkább gyümölcsöző módon a maguk közegében folyhatnak le, ami persze nem zárja ki, hogy az egyes elméleti és az empirikus, módszertani vonatkozások ne találhatnák meg a potenciális párbeszéd lehetőségével a jellegüknek megfelelő irányzatokat a másik oldalon. Máshova helyeznék egyes hangsúlyokat a diszciplinaritás kérdésében is. A bevezető tanulmányban, megvallom, örömmel találkoztam Harrison White ilyen irányú gondolatmenetével, akit a szociológia terén a kötetben a múlt század utolsó évtizedeiből kiemelt európai “nagy négyekhez” hasonló formátumú amerikai egyéniségek egyikének tekintek. Nos, nála a diszciplína tág jelentésű, a tudásstílusoktól, tevékenységtípusoktól, bizonyos értelemben a gyakorlatmezőktől sem távol eső, többváltfajú kategória, ha az adott kontextusban valóban az egyetemek belső világának szinte kasztszerű elhatárolódásairól esik is szó. A tágabb értelemben vett diszciplináris keretek ugyanakkor éppen ezeknek a belvilágoknak a meghaladását, a tágabb “tudományos közösségekbe” való bekapcsolódás elvi lehetőségét teremthetik meg. A “rizóma”-szerűség Deleuze-től vett metaforisztikus fogalmát ezzel együtt találó képnek gondolom a tudományfejlődés sokparadigmás párhuzamos modelljére nézve (a növénytani metafórát remélem nem értelmezem önkényesen, amikor azt is bekalkulálom, hogy itt nem egyszerűen az irányzatok minden belső összefüggés nélküli párhuzamosságáról, hanem “élő” típusú reprodukciójáról lehet szó, az újonnan létrejövő “tövekkel” mint lehetséges újabb csomópontokkal. Elméleti folyondározás, többszöri elágazás, majd más pontokon történő újraegyesülés modelljét a kötet adott fejezetében jól szemlélteti Scott leírása a hálózatelemzés fejlődéstörténetéről.)

Ez a rizóma-jelleg voltaképpen magában a kötetben is megjelenik, persze a vele kapcsolatos potenciális belső ellentmondásokkal együtt. Hogy egy példát említsek: a *szakintegrációs* hangsúlyokról korábban leírtaknak a kötetben tárgyalt irányzatok közül többé-kevésbé ellentmondhat a cselekvő-hálózat-elemzés olyanfajta konstruktivista felfogása, amely – következetesen végigvive – gyakorlatilag semmifajta

határmegvonást, megfigyelő és megfigyelt tárgy közti megkülönböztetést nem tesz lehetővé, és amely – az elmúlt évek tapasztalatai, a kezdeményező Latour ezzel kapcsolatos lépésváltásai is erre utalnak – tartósan intézményesült kutatási irányzatként szigorú következetességgel aligha valósulhat meg. Ha ezzel kapcsolatban kritika elhangzik részemről, az nem a szóban forgó valóban befolyásos irányzat – egyébként különböző oldalakról történő, szintén igen színvonalas – bemutatása, hanem azoknak a (többek közt a szociológia, nem utolsósorban Bourdieu oldaláról elhangzott) ellenérveknek a kevésbé hangsúlyos megjelenése, amelyek konstruktivizmus és dekonstrukció lehetséges árnyoldalaira figyelmeztetnek. *Pragmatikus* értelemben az “önélveboncolás” olyan veszélyeire figyelmeztethetnénk ennek jegyében, mint amilyenre a közelmúltban a *Taxidermia* című filmben az ott megjelenő nemzedékek sorában az utolsó generáció képviselője részéről láthattunk (élő) példát.

A kötet természetesen nem tekinthető univerzálisnak abból a szempontból, hogy a szociológia területéről az elmúlt évtizedek valamennyi jelentős áramlatát, kezdeményezését átfogná, és egyenlő hangsúllyal foglalkozna velük. Nem csupán a kötet szerkesztőjének, de közreműködőinek személyes érdeklődése is kiviláglik a főbb csomópontokból, és korántsem állíthatnánk, hogy ennek kapcsán valamilyen ráerőltetett “egyenkonceptió” érvényesült volna. Mindenesetre olyan, az elmúlt évtizedek szociológiájában kétségkívül jelentős szerepet játszott irányzatok mint a Habermas-féle tárgyalásos politika és demokráciafelfogás (Némedi Dénes), a Bourdieu-féle történeti megközelítés recepciója és utóélete (Takács Erzsébet) a civil társadalom és az újosztály-elméletek (Huszár Ákos), a racionális döntések elmélete (Hack-Handa József), a kapcsolathálózati megközelítés és a társadalmi tőke kérdésköre (Csizmadia Zoltán), diskurzuselméleti megközelítések (Géring Zsuzsa, Zombory Máté) és a tudomány- és technikakutatás új iskolái, valamint a cselekvő-hálózat-elmélet latour-i kezdeményezése (Szabari Vera és Király Gábor prezentálásában) egyaránt helyet kaptak. A szerkesztői bevezetés a szociológia elmúlt évtizedeiről vázolt általános képe mellett arra is sort kerít, hogy a kötet tematikáját az átfogott időszak jelentős társadalomelméleteinek egy – a kötet egyes részleteihez képest – szélesebb kontextusába helyezze. Végül, de korántsem utolsósorban, nem volna teljes e számbavétel, ha nem szólnánk külön is a korán eltávozott Lakatos László e kötetben egyik utolsó, vagy talán legutolsó publikációjaként megjelentetett munkájáról a biológiai imperializmus témakörében, mely a tőle megismert szenvedéllyel és erudícióval védelmezi a szociológiai megközelítés hadállásait a természettudományi kiindulópontok – ennek kritériumait és sajátos látásmódját sok esetben ignoráló – alkalmazásától a társadalmi jelenségek területén.

Persze egy ilyen könyv kapcsán sokak részéről sok irányzat, sok név fog elhangzani, akik egy ilyen kötetben ugyancsak szerepelhettek, vagy akik esetleg nagyobb hangsúlyt kaphattak volna. Maga a kötet is hangot ad néhol ilyen hiányérzetnek – valószínűleg gyakorlati okok, időhiány is közrejátszhatott abban, hogy az “újabb klasszikusok” közül Bourdieu szerepe csak egy részvonalatkozásban (szociológia és történelem viszonya kapcsán) jelenik meg, mint ahogy a kötet egy korábbi változatában jelzett Luhmann-dolgozatra a megjelent változatban már nem kerülhetett sor. Egy későbbi átdolgozott változat mindezt nyilván pótolhatja, mint ahogy a kötet egyes fejezetei közt kézenfekvő keresztthivatkozásokra (hogy egy példát említsek, így a hálózatelemzés, a Boltanski-féle hálózati társadalmasodás és a Latour-féle

cselekvő-hálózat-elmélet modelljei között oda és vissza is) sor kerülhet majd. Remélhetőleg tárgy- és névmutatóval is kiegészülhet ekkor a kötet, jellege, összívója igazán indokolná. S amit már érintettem is, az igazán elegáns kiállítás, a könyv nagyvonalú megjelenése a Napvilág Kiadót dicséri.

S ha már a kötet potenciális utóéletéről szó esett, végül hadd tegyek említést arról a csak nem sokkal később a Replikában megjelent Boltanski-különszámról, amelyet (szerzői tekintetben részben átfedő módon) e műhely tagjai készítettek, és amely a francia szociológus személyén túl az érintett témákat tekintve is több ponton kapcsolódik a jelen kötethez. Sok szempontból külön tanulságos az a – szóban forgó szám szerkesztőinek egy része által készített – interjú, amely a mai társadalomkutatás vezető egyéniségeinek (a modern pr-eszköztár egyes elemeit sem mellőző) “paradigmapolitikájába”, de az önreflexív szociológiai stílus Boltanski-féle változatába is betekintést enged, olykor meglepő feltárulkozás jegyében. Ilyen meglepetésekkel az interjú nem csupán ott szolgálhat, ahol saját korábbi munkák (így az Eva Chiapelloval együtt írt, a nem is olyan rég megjelent, és jelentős nemzetközi sikereket is aratott Újkapitalizmus-ópusz) egyes téziseit illetően fogalmaz meg kételyeket, sőt egyes alapmegállítások mellé nagy kérdőjeleket is elhelyez, de esetleg azokon a pontokon is, ahol az interjúalany Boltanskinak a hozzá sok tekintetben közeli Latourral szembeni bizonyos fenntartásáról, vagy éppen az általa viszont sok vonatkozásban igencsak vitatott Durkheim, vagy éppen (a közben már szintén a klasszikusok sorába lépett) Bourdieu munkássága iránti tisztelet vitathatatlan megnyilvánulásairól olvashatunk. A kötet után mindez megint csak egy adalék a paradigmák életének és utóéletének sokszor tekervényes, belső ellentmondásoktól sem mentes világához.